

א.

אף כי לא קל לדבר על הסתלקותו הבלתי צפויה של חיים גראדה, באשר הפרפור המסוכן בלי הרף של ליבו החולה עשוי היה לעצור את השעון כל יום, כל שעה וכל רגע — הרי הידיעה על פטירתו פרצה לפתע והיה בה כדי להחריד. הדבר הוחש מיד במאמרי ההספד הראשונים, שהיו מבחינה אינפורמטיבית צנומים ודלים, ומבחינת ההערכה — קצרים ודחוסים, כמאמר דבר הקינה: הוי, מה הִיָּה לָנו!

אך פסקי הערכה ממש, על כלליהם ופרטיהם, עוד בוא יבואו. מה שניתן לומר בינתיים, בדברי הספד חפוזים, זהו נסיון לומר דברים, הרחוקים עדיין מן המאמץ להתמודד עם ההיקף הגדול של היוצר השופע כמעייין המתגבר, שיצירתו כבר פרושה על פני כרכים רבים, כרך כרך והעולמות שלו. אפשר שקרוב יותר וקל להצביע ולרמוז אל הדמות התוססת של האיש, כפי שהוא נקלט באוזניו של בן־שיח שלו במשך שעות על גבי שעות.

בראש וראשונה — הערה: הוא לא היה שייך ואף לא התיימר להיות שייך אל בעלי הממד הקל. הוא היה מקיים את הכלל — ועל־פי דרכו הטבעית ומידות המוסר שלו הוא חייב היה לקיים את הכלל: לומר את מה שמעיק על ליבו, ללא חשבונות צדדיים. הוא לא רצה למהול בדבריו לא את אהבותיו הגדולות והקטנות ולא את שנאותיו הגדולות והקטנות. ומי שהקשיב לו ברב־קשב, ולא השמיט אפילו מילה, לא יכול היה שלא לגלות, שה'בעל־פה' שלו אינו אלא תשתית למעשה־האמנות שלו בכתב. ואין אני יודע מפני מה וכיצד זכיתי למידת האמון מצידו, עד כי כל פגישותינו, בירושלים ובניו־יורק, שנמשכו לא פעם שעות אחרי חצות, נתמלאו במונולוגים שלו, שבלעדיהם בוודאי לא הייתי יכול לרדת לעומקם של שיריו, של הפואמות שלו, של הרומאנים והנובלות, שמשום מה נדמה לי שאני מבין בהם את האמור ואת המרומז.

ידוע ידעתי, שאוזני לא היו היחידות לשמוע את דבריו של גראדה, וכרגיל מדובר כאן בעצם בשיח היוצר עם עצמו. ובמידה שהיצר נמהל ביצירה — עוד לפני שהתגבש בה, אם אמנם התגבש בה — ובאורצל של דבריו הקולחים, נפתחו לְפָנַי, ולפעמים אף נפערו לפני, דלתות ופשפשים אל הבנה חדה יותר ומדויקת של יצירותיו — ואני סבור עתה, שיש לי זכות להביע דבר דבור על אופניו ופרטיו. אך לעת־עתה אסתפק בהערות מספר, בבחינת קווי־מיתאר.

* מסתו זו של דב סדן התפרסמה בעקבות הידיעה על מותו של המשורר והמספר בכתב־העת די גאָלדענע קייט 108, תל־אביב, 1982, 5-11. להלן כונסה המסה בקובץ אין און אַרום ייִדישוואַרג, שראה אור בהוצאת עם עובד, תל־אביב, 1984, 76-85. רצוננו להפנות את תשומת לב קוראינו למסה אחרת של דב סדן על חיים גראדה ואמנות היצירה שלו, שנכתבה בעברית וכונסה בכרך השני של אבני מפתן, כרך ב, 1970: 'מִסְפָּרָה של וילנה' — על חיים גראדה, עמ' 244-246.

ב.

אמרתי: יצירות, ופירוש הדבר, כידוע, שני סוגים המשלימים, כביכול, זה את זה — שירה ופרוזה — ומה שהשירה לא הספיקה לומר, הפרוזה תמלא אחריה. וכך נסתבר גם סדר היצירה: תחילה פרצה השירה ורק בעקבותיה באה הפרוזה. אלא שלהלן חזרה השירה, כאילו אמרה: "אַלְכָּה וְאַשׁוּבָה אֶל אִישֵׁי הָרְאשׁוֹן" (הושע ב 9) ואולי אף עם השלמת סוף הפסוק: "כִּי טוֹב לִי אֶזְ מַעֲתָה" (שם). ואני אומר: אפשר שאחר המחזור המחודש של שירה יבוא לא רק מחזור חדש של פרוזה, אלא חדש ומחודש.

בתנועה בין השירה לבין הפרוזה ביצירתו של יוצר אחד כבר עסקו כהנה וכהנה. על פי רוב לא מדובר בשתי חטיבות שוות במעלה, באיכות וביחס של אחת אל השנייה. במקרה דנן נעוץ עיקר הבעיה לא בשוני שבאפשרויות הטעונות בכל אחד מן הז'אנרים האלה, אלא בשאלת היסוד, שעליהם להציג ושיש לאל ידם לפתור.

ונדמה שעיקר הבעיה הוא: החלום ושברו, בכוחה של האמנות לגבור על המתח או אף על הסתירה בין פאתוס לאֶתוס. פאתוס — הכוונה גם למשמעות היסודית שלו: הסבל היולד את הזעקה, וגם למשמעות המקובלת שלו: הבעה בנעימה רמה. ואילו אתוס — הן במשמעות היסודית שלו, היינו תורת־המוסר, שהיא ממהות הבורא, והן במשמעות המקובלת, היינו תורת־המידות, המחייבת את הנברא. המתח בין הפאתוס והאתוס והצורך לאזן אותם מכוח אמנות המספר או דמיון המשורר — קיימים במורשת הישנה שלנו ואילו האיזון ביניהם הוא בבחינת קניין חדש. וכדי לקצר הריני מרשה לעצמי לומר: הניגוד מוצאו מווילנה הישנה (אֶלְט־ווילנע) ואילו האשליה או האמונה באפשרות של איזון נובעות מווילנה הצעירה (יונג־ווילנע). אך ככל שהגדרתנו זו קצרה ומצומצמת, נדמה לי שיש בה מפתח להבנת ייחודו של היוצר שלנו.

הוא בוודאי שייך לוילנה הצעירה ואף לחבורת 'יונג־ווילנע', כלומר לשכבת היהודים המודרנית מבחינה חברתית, שעיצבה את דמותה באותה עיר־ואם־בישראל, בעיקר בין שתי מלחמות העולם. אך הוא שייך גם לקבוצת היוצרים, שהתגבשו כיהודים ומיוחדים לפי טבעם וכשרונם, במידה שהדבר ניתן אל נוכח הגורל המזווע, שהשמיד את רובם, כאשר ספורים מהם שרדו בחיים בדרך נס או מקרה. אך חיים גראדה — אף כי הוא שייך לוילנה הצעירה — בשתי דמויותיה, בדמות הכלל ובדמות החבורה, על יסודותיהן הריאליות והפיקטיביות, על ה'כנים' שבהם ועל ה'לאווים' המתחייבים מהן — בתוך־תוכו הרי הוא שייך לוילנה הישנה, לירושלים־דליטא, ודווקא בנוסח הלמדני וה'מתנגדי' שלה, עוד לפני שהיא באה במגע עם פירותיה המאוחרים, החל מפרחי צפון וכלה בוויילנער טאָג. והרי המאכלת, שהורמה בימי ועידת צ'רנוביץ (1908) ועד הקמת הייזא בוילנה (1925), חתכה באיבחה אחת חדה והניחה מצידה האחד את לשון־הקודש ויצירות האתמול והשלשום שלה ומצידה השני — את יידיש בלבד, ביצירת היום, המחור והמחרתיים שלה.

נדמה לי, שלכלל הזה היו נאמנים כמעט כל חברי הקבוצה. אני אומר 'כמעט', כדי לא להשפיע, שלאותה הקבוצה היה שייך, שייכות לא כל-כך אורגאנית, ובכל זאת שייכות אירגונית, אברהם-יהושוע העשל. חזיון הדו-לשוניות, שהיה דווקא טבעי בתחומה של ירושלים-דליטא, הוא כאילו התפוגג ונעלם, היה כלא היה. ואם הדברים היו אמורים על רוב חברי החבורה של 'יונג-ווילנע', הרי טעיתי לחשוב, שהבולטים ביניהם מלכתחילה, אלה שמפני ייחוסם, חינוכם והשכלתם בעצם היו מועמדים להעלות יצירתיות דו-לשונית — כוונתי לחיים גראדה עליו השלום ואברהם סוצקבר ייבדל לחיים ארוכים. אלא שהם לא עלו על מסלול זה. ואין זה מקרה, אף אינני רוצה להקל על עצמי ולומר: גראדה — מפני שהוא לא הלך לירושלים, גם אינני יכול להקל על עצמי ולומר: סוצקבר — אף על פי שהלך לירושלים.

והרי זו בעיה קשה לגבי שניהם. ולא רק הדורות הקרובים, אלא גם הדורות הבאים, הרחוקים, יתחבטו עדיין בשאלה 'מאי קא משמע לן?' — וילנאי אחד יושב בתל-אביב, ושירתו חיה ונושמת את כל שלבי ההשמדה שלנו וגם את כל שלבי התחייה, והוא כותב בידיש בלבד, כאילו שכלל לא היו לפניו מנדלי מוכרספרים, י. ל. פרץ וחיים נחמן ביאליק; לעומת זאת יושב וילנאי אחר בניו-יורק, ויצירתו מקיפה כל מה שהיה וכיצד היה בוילנה ובסביבותיה, כאילו שכלל לא ישב ולא השתקע ולא נשם בניו-יורק, ודווקא הישיבה, בחורי-הישיבה, לומדיה וראשיה הם הם העורקים הראשיים של הכתוב והמתואר, הוא יוצר את הכול בידיש ורק בידיש, אף על פי שהיה היו מנדלי, פרץ וביאליק, באשר חיים גראדה העלה על נס את האידיאה שלו ואת האידיאל שלו, עד כדי כך, שהוא נהנה כאשר אמרו בהלצה: חיים נחמן גראדה. יתר על כן: הוא כאילו שינן את ההלצה הזאת וחזר עליה.

אינני רוצה לומר, שאין לחלוק על ההשוואה הזאת, שהיא בוודאי צולעת אם מתכוונים לתופעה בכללותה. אך קיימים בפירוש שני אלמנטים אצל ביאליק, שגראדה הוא יורשם, ממשיכם ובנם. הפואמה 'המתמיד' של ביאליק — או כפי שהיא נקראה בנוסחה הראשון שפורסם 'מבני העניים' — מוליכה אל האימרה הארצישראלית הישנה: 'היזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה'. כן, משורר-הדלות והמשורר-המתמיד הם הצד השווה, המאפשר את משחק-המילים 'חיים נחמן גראדה', לא כל שכן שהיורש, ההולך בעקבות הראשון, הוסיף בזה תיקון לעומתו והרחיב את היריעה.

ד.

כדי לשער השערה מעין זו, מן הראוי לזכור, כי הדרך שהוליקה פעם מווילנה לוולוז'ין, הוליקה אחר-כך לנובוגרודק ולוואַלְקֶניק, מקומות בית-חינוכו של חיים גראדה, שהושפע בעיקר לא על-ידי אביו העני, שהיה גם מורה לעברית ונפטר בהניחו את חיים יתום, אלא דווקא על-ידי אימו הענייה, שהיתה טעונה בתמצית תמציתה של יהדות אלמנטארית, זו שעוצבה על-ידי רוח הישיבה ואורחותיה. יעודו קבע כך את גורלו ואת גורל כתיבתו — ובלעדי זאת אין כלל לרדת לטעמם.

גראדה לא היה בחור־הישיבה היחיד בעירו ובסביבותיה, וגם לא בחבורת 'יונג' ווילנע' וסביבתה רבת־הפנים ורבת־הדמויות, כפי שהיא הוצגה ותוארה, אולי אף בהגזמת־מה על־ידי לייזער ראן בפרסומיו (נוסח ווילנע), אלא שהוא היה היחיד שהעלה את הישיבה, בה הוא למד וחי את חייה לדרגה של גרעין מרכזי, אשר סביבו נפרשה ונתגלתה כיריעה אחר יריעה כל תמציתו של הדור. זה היה דווקא בשעה שהדור היה שרוי בלהט של מציאות עמוסת מתח וגדושת בעיות. גראדה תיאר את הבית ואת הרחוב, את ה'קלויז' ואת בית־הכנסת, את החבורה ואת המועדון, את האופי הנדיר ואת הדמות היומיומית הטיפוסית, את נוסח הקבוע והנמשך של הרבים ואת חידושו של היחיד, את המסורת בה דור לדור הביע אומר, ואת הניגודים שעלו מתוך להט החידוש — הווה אומר: האמן פיתח ופרש את כל סבך חיי הדור על פני התחום הגיאוגרפי הצר — מחוז לא גדול של ליטה ורוסיה הלבנה — ומתוך עוצמה ועומק היסטורי, של כל מה שהצטבר במושג ובמונח 'ירולשים דליטא'.

המפגש בין גיאוגרפיה והיסטוריה, המתרחש ביצירתו של גראדה, יוצר רצף צבעים ספרותי־אמנותי הן מפני הנעימה הלירית החופפת עליו מכוח השירה, והן מפני התמונה האפית המצטרפת ועולה מכוחה של הפרוזה. מפגש זה מסתבר כיהודי במהותו, שהוא בבחינת אשליה, כפי שנרמז לעיל, אחת מני רבות שעלו בצילן של מלכויות, משמע: בצל רשויות השלטון של נוכרים. והנה דווקא כאן, באיזור שנחשב כספר, בירכתי מדינת פולין, נשתייפה האשליה והחריפה מפני האפשרות לקיים את הייחוד היהודי המרוכז והמגובש, אם לא לנצח, אז לפחות לאורך ימים, תוך כדי תמורת מעבר מן היהדות המסורתית אל יהדות חילונית, בצורה שעלתה תוססת ברופק חיוני ב'יונג'ווילנע' וסביבתה. הכוונה היא לאלה, שמאקס וויזנרין ביקש לרכז סביב תנועת־הנוער הצופית־יידישיסטית 'בין' (דבורה), שהיו אחוזים ב'כאן' ואף האמינו בו; וגם לאלה שמיכאל אסטור (צ'רינוב) ביקש לגייס סביב תנועת־הנוער 'שפארבער' (נץ) והפרוגרמה הטריטוריאליסטית שלה; וגם לאלה שקסם להם משה קולבאק כאבן־שואבת המפתה ומושכת אל אור מלכות הכוכב־המחומש, והם ראו פתרון לעצמם בחלום של בריחה אל מעבר לגבול. ומן הראוי להדגיש: הצד השווה בין כל אלה והדומים להם היה בהנחת תשתית, שיסוד־היסודות שעליו יתפתחו וייבנו כל צורות־החיים אינו אלא לשון יידיש.

כיצד מצא את עצמו חיים גראדה בסבך הזה, הן בשנות יצירתו הראשונות בוילנה, והן בשנת המשכה הממשי והמדומה בברית־המועצות, ששם הוא נרד והתרוצץ ממקום למקום עד שובו לפולין — כל זה שייך לביוגרפיה שלו, שלא נכתבה עדיין, ואין היא הביוגרפיה של הדור, שגם היא מצפה למחבריה. אך דבר אחר מתברר, שממש מן הראשית ואף להלן בהמשך הוא היה כבוש על־ידי idee maitresse (רעיון מְנַחָה). ועל כך מעידות היצירות שהוא פרסם עוד לפני המלחמה בוילנה ובניו־יורק. מה הוא עשה בזה בימי נדודיו — זו קושיה לעצמה, שאגב כלל אינה נזכרת בלקסיקון החדש של ספרות יידיש (לעקסיקאָן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור, כרך 2, ניו־יורק, 1958, 335–338. הערך נכתב בידי זיננוול דיאמאנט).

אך ניתן ללמוד משהו מן העובדה, שהוא לא דילג על התקופה הזאת, ואף פרסם בהמשכים את הרומאן שלו (בעצם רומאן־מפתח) פֶּון אונטער דער ערד (מתחת לאדמה), שהוא מבחינה תימאטית יוצא מן הכלל ביצירתו. ואין לתרץ עובדה זו אלא בכורח הפנימי לא לדלג על התקופה הזאת.

ה.

על כל פנים אין כלל ספק, שניתן לדבר כאן על המשך, על אחרי־בראשית. ואילו ה'בראשית' היא המשך ל'המתמיד' וממילא גם ל'מבני העניים'. ויש לזכור ש'המתמיד' מורכב משני חלקים, שאינם משלימים זה את זה אלא דווקא סותרים זה את זה. בחור־הישיבה, שהוא בהתחלה גיבור הופך בסוף לקורבן — וחוקרי ספרות כבר התעכבו על עניין זה (ראה את ניגוד הדעות בין פישל לאחובר ואברהם פרנס בכנסת). סיום הפואמה הרי אומר:

מה־צְחִיזָה הַחֶלְקָה וּמַה־מְקַלְלָה,
אם פְּרוּדוֹת כָּאֵלֶּה תַּעֲבֹשְׁנָה בְּתוֹכָהּ!

ומאחר שהיה לא רק המשך, אלא גם פריחה של הישיבה, נשאלת השאלה מה חשב על כך בחור־הישיבה הטיפוסי. והנה נזדמן לי לשמוע לפני שנים תשובה ברורה. כאשר העילוי ברוב התחומים של חכמת־ישראל שרגא אברמסון קיבל את פרס ביאליק, הוא סיפר, שכאשר הוא התכונן בימי נעוריו ללמוד כאן בישיבה, הוא הרבה כיצד יִפְגֹּשׂ עם חיים נחמן ביאליק ויספר לו, שעולמו של 'המתמיד' חי וקיים ומרחף, ושסיום הפואמה הוא, ברוך השם, בבחינת טעות. התורה פורחת וכך גם לומדיה. אבל כאשר הוא הגיע לכאן, ביאליק כבר לא היה; והוא סיפר דברים אלה בבית־ביאליק, מקום בו מעניקים את הפרס הנושא את שמו. כן, שרגא אברמסון, שהוא פרופסור לתלמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, והוא גם חכם מופלג בכל התקופות, מימי ספרות הגאונים ועד אוצרות הפולקלור ושירי־העם בימינו, הוא חבר קרוב של חיים גראדה (והוא גם מתואר בספרו בשם פִּישַׁעֲלֵע). ואילו עדותו בבית־ביאליק נתאשרה גם מפי המשורר, הן בפואמה שלו על ביאליק (שנכתבה בברית־המועצות) והן בהרצאתו עליו, שהוא נשא בירושלים ובניו־יורק. יתר על כן, בין חוקרי ביאליק נשאלו שתי קושיות. הראשונה: במה הוא זכה לגדולה כזאת? — והשנייה: מי הוא זה, בעצם, שהיה המתמיד?

על השאלה הראשונה השיב ר' אליעזר־מאיר ליפשיץ: כתר התורה התגולל באבק; הדור הצעיר לא נמשך אליה, והיא גם לא זרמה בישיבות, והנה הגיע נער בעל ראש של גאון ולב של גאון, התכופף והרים את הכתר, ניקה אותו, צחצח אותו והחזירו אל תפארתו הראשונה. ואמנם אפשר שליפשיץ למד את הדבר מעצמו.

על השאלה השנייה השיב צבי וויסלאבסקי. הוא הצביע על העובדה, שהמתמיד של ביאליק אינו הטיפוס הרווח של בחור־ישיבה, של למדן, מאלה שהעלו מזה דורי־דורות את מְקֶסֶת העילויים. באשר אלה פרצו יצאו אל הגימנאסיות ואל האוניברסיטאות. וזה טיפוס אחר, שמוצאו מבתי עניים, בדרך־כלל מפרברים ומכפרים, שהופיעו כיורשי התורה, לאחר שהתלבטו רבות כדי לנצח את הראש

ואת הלב ולהיכנע לעולה של התורה. ואמנם ידוע לנו מפי וויסלאבסקי גופא, שהוא למד מעצמו, נאלץ להתחבט ולהיאבק עם עצמו, כדי לעמוד בתחרות לעומת חבריו המיוחסים מחוגי הלומדים, שקיבלו את עניין התורה כירושה מבית-אבא. וכך גם מסתבר מפני מה שם השיר 'המתמיד' היה בנוסחו הראשון 'מבני העניים'.

1.

ועתה לעניין התיקון. מי שרק הציץ לגירסאות 'המתמיד' של ביאליק, בין אם מדובר בנוסחים שהופיעו בדפוס, ובין אם מדובר בנוסחים שנשארו בכתב-יד (ויצאו לאור על-ידי שמואל טראטקנר, זיוה שמיר ורות שיינפלד עם מבוא של דן מירון, תשל"ח), יודע היטב, שביאליק התכוון לכתחילה לפואמה שונה מזו הידועה לכול, המקיפה שש שנות לימוד. כוונתו היתה לעצב ששים שנות חיים — של המתמיד ההופך לראש-ישיבה — ומה שחסר אצל ביאליק נמצא אצל גראדה. זהו מחזור חיים שלם, מן התלמיד ועד ראש-הישיבה, ודמותו של חזון אי"ש (אברהם ישעיהו קרליץ, 1878–1953, גדול בתורה ופוסק) — הן בפרוזה והן בשירה, העשוי להעיד כמאה עדים, שמה שראשון ביקש לעשות — השני קיים למעשה. ואין זה מקרה יחיד בתולדות הספרות: הנה חלם גתה להעלות רומאן על דמותו של יוסף, ומספר דורות אחריו קם תומאס מאן וחיבר את הרומאן שלו יוסף ואחיו ופתר את החלום. גם יל"ג החל לכתוב פואמה על מתי מדבר, ולא עלה בידו — בא ביאליק בעקבותיו, ואף הסתמך על השורות שיל"ג חיבר ויצר את הפואמה, שאין דוגמתה בספרותנו, גם לא בספרות העולם.

2.

ואמנם, השייכות והסמיכות לביאליק מוגבלות, ואינן עוברות את סף 'המתמיד', 'שירתי', 'אלמנות' — והיה זה מוגזם לרצות לעבור סף זה. אך ביאליק היה מעין מגדלור לגראדה — במובן הכללי. הוא היה לעיניו מעין דגם המופת, והוא שאף להגיע ולעלות אל רמתו. ומי שרוצה מאוד, יכול לומר — ואמנם יש אשר אומרים — שהוא חיפש את המעלה הזאת מפני חסרונו: הוא היה רחוק מן המהלך המודרני והמודרניזם בספרות ודקדוקיו, ושומה עליו לפלס את דרכו לאורו של מופת קלאסי, מן העבר.

ובזה היתה נעוצה גדולתו של ביאליק. מיכאל גרשנזון שאל את ביאליק בשיחה, לאחר שהמשורר עשה עליו רושם בלתי רגיל: מיהו, לדעתך, כיום גדול המשוררים הרוסיים? ביאליק הרהר כמה דקות והשיב: "היום? עדיין פושקין". גראדה בוודאי היה עונה "ביאליק", לו היה נשאל מי, לדעתו, גדול המשוררים שלנו. הצד השווה בין שניהם, שהן ביאליק והן חיים גראדה היו סבורים, שעליהם ללכת בעקבות מופת קלאסי. והם אמנם לא חששו, מפני שאין הם מעודכנים בזמנם וחידושיהם. אם אמנם גראדה יזכה כפי שביאליק זכה — זו שאלה קשה, שניתן יהיה להשיב עליה מקץ שנים, כאשר תשוב ותתעורר ההבנה ואף הצורך להיענות לקו יצירה גדול וקלאסי.

(נכתב בתשמ"ב)

תרגם מיידיש: שלום לוריא